

UDK: 81'276.6:355.

Matluba MAXMUDOVA,
TDO'TAU tayanch doktranti
E-mail: matlubamahmudova1812@gmail.com

TDO'TAU professori Z.Xolmanova taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDAGI CHEGARA KELISHIGIGA DOIR

Annotatsiya

Kelishik kategoriyasi – har bir tilda alohida grammatik shaklda va mazmunda namoyon bo'ladi. Turkiy tillarda ham o'ziga xos tizimga egadir. Kelishik kategoriyasi turkumni emas, balki sintaktik vazifani belgilovchi shakl hisoblanadi. Ushbu maqolada – gacha qo'shimchasining kelishik sifatidagi xususiyatlari o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Kelishik, kategoriya, Grammatik ko'rsatkich, Grammatik shakl, chegara kelishigi.

ABOUT BORDER AGREEMENT IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The category of Case appears specific form in every language. According to linguistic theories language of Turkiy possess own system. The specific characters of –gacha are learned and explored in this article.

Key words: Case, category, wordcomposition, affix, grammar form, grammatical structure.

О ПОГРАНИЧНОМ СОГЛАШЕНИИ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В Узбекском языке литературное словообразование немного отличается от речевого словообразования. При общении в словосочетаниях глаголы обычно не заметны, в отличии от других иностранных приватизированных слов и фраз.

Ключевые слова: Акцент, диалект, словообразование, дополнительное слово и тогдали.

Kirish. Umumiy va xususiy grammatik ma'no grammatik shaklda Kelishik kategoriyasi- Biror asosga son kategoriyasi shaklidan keyin (qatnashsa, egalik qo'shimchasidan hurmat shaklidan keyin kelib, ammo tuslovchidan oldin) qo'shilib, odatda sintaktik munosabat ko'rsatish uchun xizmat qiladigan grammatik shakllar sistemasiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Biror bir so'zning kelishik shakllarini olib o'zgarishiga turlanish deyiladi, kelishik shaklining o'zi esa turlovchi deb yuritiladi. Turlovchi grammatik morfemalarning shakl yasovchi turiga mansub. Kelishik o'zi qo'shilgan so'zni tugal shakllantiradi, asosni so'zga aylantiradi, shu jihatdankelishik so'zning morfematik tarkibida odatda tugallovchi shakl bo'ladi (Kesim vazifasini bajargan, ko'makchi bilan kelgan so'z bundan mustasno, albatta).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida olti kelishikli sistema mavjud: Bosh kelishik, Qaratqich kelishigi, Tushum kelishigi, Chiqish kelishigi, Jo'nalish kelishigi, O'rin-payt kelishigi. Bulardan faqat bosh kelishik shaklining maxsus ko'rsatkichga, qo'shimcha shakliga ega emas (nol ko'rsatkichli). Qolgan kelishiklarning har biri ma'lum qo'shimchalar yordamida hosil qilinadi: gul (bosh kelishik shakli); gulning (qaratqich kelishigi shakli); gulni (tushum kelishigi); guldan (chiqish kelishigi shakli); gulda (o'rin kelishigi shakli); gulga (jo'nalish kelishigi shakli). Olti kelishik shaklining ma'nosi, gapdagi sintaktik vazifalari o'zbek tili grammatikasiga oid adabiyotlarda yaxshi bayon etilgani uchun bu o'rinda ular haqida maxsus to'xtab o'tirmaymiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida kelishik shaklining o'rganilish tarixi tilshunos A.G'ulomov tadqiqotidan boshlandi. [G'ulomov A., 92 b.] Olim o'zbek tilidagi kelishikni ajratib, asosiy ma'noviy va sintaktik xususiyatini aniqladi – kelishik sistemasini tikladi. Shundan so'ng kelishik kategoriyasining alohida shakli formal

tadqiq usuli asosida I.Ziyoyeva, T.Inoyatov, A. Yo'ldoshev, G. Ro'ziyev, A.Ma'rufov R.Rasulov,SH.Rahmatullayev kabilar tomonidan atroflicha tadqiq qilindi. Ular tadqiqotida kelishikning nutqiy ma'nosi va sintaktik xususiyati yoritildi.

Kelishikning sistemaviy tadqiqi H.Ne'matov, Sh. Shahobiddinova, Z.Qodirov tomonidan amalga oshirildi. Olimlar ishida kelishik kategoriyasining umumiy – lisoniy grammatik ma'nosi tiklandi.

Chegara shakli va chegara kelishigi haqida. O'zbek tilida otlarning maktabgacha, shishgach so'zlarida yasovchi qo'shimcha borligiga shubha yo'q. Bu ko'rinishdagi so'zlardagi yasalish lingvistik adabiyotlarda, o'zbek tili darslik va qo'llanmalarida ravish yasalishi deb ta'riflanar, lekin hech bir ishda, tadqiqotda, darslikda shakl yasalishi sifatida qaralmas edi. Biroq keyingi vaqtda ayrim ishlarda -gacha qo'shimchasini olgan so'z otlarning alohida bir shakli sifatida ajratila boshladi. Masalan, Hamid Ne'matov o'zbek tilida otlarning -gacha qo'shimchasi yordamida yasaluvchi (Qashqadaryogacha kabi) maxsus shakli borligini va bu shakl alohida bir kelishik chegara kelishigi shakli deb qaralishi kerakligini ta'kidlaydi. Shavkat Rahmatullaev esa dahlizgacha, allamahalgacha kabi shakli alohida bir kelishik shakli emas va bu kabi so'zlarda qo'shimcha emas, balki -gacha mustaqil qo'shimcha, chegara ma'nosini bildiruvchi yuklama deb hisoblaydi. Demak, Qashqadaryogacha, universitetgacha, uygacha kabi ko'rinishlarida qo'shimchaning kelishik kategoriyasi a'zosi bo'la olishi yoki bunday shakl emasligi haqida gapirishdan oldin, avvalo, qanday shakl bo'lishidan qat'iy nazar, u otning alohida bir (maxsus) shakli bo'la olish yoki bo'la olmasligiga to'xtalish, shu narsani belgilab olish kerak.

Buning uchun esa, birinchi navbatda, Samarqandgacha, maktabgacha, uygacha kabi so'zlardagi -gachaning yaxlitligicha bir qo'shimcha yoki undagi -ga va -

cha o'zicha mustaqil ekanini belgilab olish lozim bo'ladi. Hamid Ne'matovning maqolasida, garchi hech qanday ilmiy isbot keltirilmasa-da, -gacha bir qo'shimcha deb tan olinadi. Shavkat Rahmatullayev esa maktabgacha, dahlizgacha kabi so'zlardagi -ga va -cha har jihatdan o'z mustaqilligini saqlaganligining, bunda yaxlit bir -gacha qo'shimchasi yo'qligining isboti uchun bir qator (besh bosqichdan iborat) dalillar keltiradi.

Shavkat Rahmatullayev uygacha, maktabgacha kabi so'zlarda bir butun -gacha affiksi yo'qligi, bularda -ga va -cha mustaqil til birliklari ekanini haqida gapirganda avvalo, bularda -ga va -cha o'z ma'nolari bilan qatnashishini, jumladan chegara ma'nosi bevosita -cha elementiga xosligini dalil qilib ko'rsatadi. Haqiqatda ham bunday so'zlarda ifodalanadigan chegara ma'nosini -chasiz tasavvur etib bo'lmaydi: Naq tog'lar tepasidagi sorlargacha cho'zilib ketuvchi noyob Santosh o'rmonzori mana shu yerdan boshlanardi. (CH. Aytmatov.) Otning badanlari dirillar, bo'ynini cho'zib tomog'ining taglarigacha suvga tutab berardi. (Said Ahmad.) Bu qo'ng'iroq Issiqko'l beshiklarida hozirgacha ham yangrab turibdi. (CH. Aytmatov.)

Hatto, so'z tarkibida jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi (-ga) bo'lmagan hollarda ham -cha yordamida „chegara“ ma'nosi ifodalanadigan holatlar bor: Ochil buva hozircha voqealarni batafsil gapirmay, ko'rganlardan duoyi salom topshirdi. (A. Muxtor.) Toshga qarab o'rlab ketgan asfalt yo'lining ikki yoni ko'z ilg'aguncha. haydalgan yerlar, ariqlar, zovurlar... (O.Yoqubov.) Onam bilan kelin ayam ayvoni sal yig'ishtirib, joy hozirlagunlaricha biz hovlida birpas suhbatlashib turdik. (P. Qodirov.) O'sha, Boburni kuzatib qaytgan kechasi yechib qo'ygan cha taqqani yo'q. (R. Fayziy.)

Shular, ya'ni chegara ma'nosining bevosita -chaga xosligi va uning o'rnida shu ma'noni ifodalay oladigan qadar ko'makchisini qo'llash mumkinligi (so'z tarkibida -chaning ajralishi mumkinligi) uygacha, tizzasigacha, hozirgacha kabi so'zlarda -cha ni o'zi -ga bir biridan mustaqildek ko'rsatadi. Lekin bunday so'zlarda -chaning o'ziga mustaqilligini yoki -gacha bir butun holda bir qo'shimcha ekanini belgilashda, bizningcha, quyidagilarni hisobga olish kerak bo'ladi.

Avvalo, uygacha, yozgacha kabilarda -cha o'ziga mustaqil til birligi deb qaraladigan bo'lsa, u holda -chaning vazifasi, uygacha, yozgacha shakli uyga va yozga shaklidan farqlanadigan alohida bir shaklmi yoki bir xil shakl ekanini aniqlanishi kerak bo'ladi. Agar alohida shakl bo'lsa, qanday shakl ekani, alohida shakl bo'lmasa, -chaning qanday vazifani bajarishi aniqlanishi kerak. Demak, -cha o'zicha mustaqil deb qaralgan-da, u shakl yasovchimi yoki boshqa vazifani bajaruvchimi ekani haqida gapirish kerak bo'ladi. Bu masala bo'yicha faqat Shavkat Rahmatullayevgina aniq o'z qarashini bildirgan. Olimning fikricha, bunday so'zlardagi -cha chegara ma'nosini ifodalovchi yuklama. Demak, -cha hech qanday shakl yasovchi emas va uygacha, yozgacha ko'rinishdagi so'zlar uyga, yozga tipidagi shakldan farqli maxsus shakl emas deb qaraladi. Chunki yuklama, garchi u qo'shimcha ko'rinishida bo'lsa-da, so'z shaklini hosil qilmaydi.

Lekin ko'rib o'tilgan shakldagi so'zlarda -cha butun xususiyatlari bilan yuklamadan farqlanadi. Birinchidan, yuklamalarning qo'llanishi, odatda, ma'lum bir so'z turkumi doirasi bilan chegaralanmaydi. -cha esa ot yoki ot shaklidagi so'zlarga qo'shiladi. Ikkinchidan, -chaning biror yuklamaga emas, balki qadar (dovur) ko'makchisiga sinonimligi ham (uygacha— uyga qadar) uni yuklamalar qatoriga kiritib bo'lmashligini ko'rsatadi. Uchinchidan, yuklamalar so'zning ma'lum bir grammatik ma'no ifodalovchi shaklini hosil qilmaydi. Shunga ko'ra ular sintaktik munosabat ham ko'rsatmaydi. Uygacha, kechgacha

kabilardagi -cha esa, maxsus grammatik ma'no (chegara ma'nosini) ifodalash bilan birga, so'zning sintaktik munosabatiga ham ta'sir qiladi. Uning ko'makchi bilan sinonimligiyoq buni aniq ko'rsatadi (ko'makchilarning ot yoki otlashgan so'zning boshqa so'z bilan sintaktik munosabatini ko'rsatishi ma'lum: qalam bilan yozmoq, do'sti uchun olmoq kabi). Bir misol: Quloqlarigacha po'stinga o'rangan, Xalq komissarligi eshigi oldida qorovul qarshisida turgan ikki xotinni tanib so'rashdi. (Oydin.) Bu gapda quloq so'zining o'ranmoq fe'liga bog'lanishi bevosita -chaning yordamida bo'lyapti. -cha qo'llanmasa jo'nalish kelishigi shaklining o'zi bu fe'lga bog'lanmaydi, bog'lana olmaydi (qulog'iga o'ranmoq deyilmaydi).

Ana shu belgilarning o'ziyoq -chaning yuklama emasligini, u har jihatdan sintaktik shakl yasovchi qo'shimchaga xos xususiyatga ega ekanini ko'rsatadi. (yuqoridagi holat kelishik va ko'makchilarning o'zaro sinonimligiga o'xshaydi: Maktabga ketdi Maktab tomon ketdi. Bo'g'zigacha qarzga botdi- Bo'g'ziga qadar qarzga botdi kabi.) Endi masalaning qiyin tomoni uygacha, kuzgacha kabi so'zlarda -cha mustaqil affiks yoki mustaqil affiks emasligini belgilashdir.

Ko'rib o'tilgan shakldagi (uygacha, kuzgacha) so'zlarda chegara ma'nosining bevosita -cha ga xosligi va uni chegara ma'nosini ifodalay oladigan qadar ko'makchisi bilan almashtirish mumkinligi (uygacha, uyga qadar) bularda -cha bilan -ga mustaqilligini saqlagandek, har biri o'z mustaqil ma'no va vazifasiga egadek qilib ko'rsatadi. Ayniqsa, -gacha qo'shilgan ot makon va vaqt bildiruvchi so'zlardan bo'lganida ana shunday tuyuladi: U qishloqdan Oltinsoygacha bo'lgan uzoq yo'lda bir so'z ham aytmay jim va mayus keldi. (SH. Rashidov.) Bu atroflarga avtobus kelmas ekan, markazgacha piyoda ketishga to'g'ri keldi. (X. To'xtaboev.) Hayda,— dedi chol,—tonggacha qishloqqa boraylik. (L.M.)

Lekin quyidagi ikki asosiy hodisa yuqoridagi kabi so'zlarda -ga va -cha mustaqil qo'shimchalar emasligini, -gacha bir butun holda bir affiks ekanini ko'rsatadi. Birinchidan, uygacha, kuzgacha kabilarda -cha qo'shimchasi o'ziga mustaqil bo'lsa, o'z-o'zidan -ga affiksi ham o'z ma'no va vazifasida (jo'nalish kelishigi shakliga xos ma'no va vazifada) qo'llangan bo'ladi. Vaholanki, bu tipdagi shaklda jo'nalish kelishigi formasiga xos xususiyat ma'lum darajada sezilib tursa-da, unda jo'nalish kelishigi shakliga xos asosiy ma'no va vazifa bo'lmaydi, ya'ni bu shakldagi so'z jo'nalish ma'nosini bildirmaydi va gapda jo'nalish kelishigi shakliga xos vazifada ham kelmaydi: Bularning har mo'yidan ter oqib tomayotganini tomdagi qiz-juvonlargacha ko'radi. (Oydin.) Behi urug'idan tortib yalpiz uru- g'igacha qaynatib ichirishni kampilar o'sha kuni. (R. Azizxo'jaev.) Sog'lig'imizni so'raydi, bola-chaqalarimizgacha surishtiradi. (H. G'ulom.)

Ikkinchidan, -gacha yordamida yaslovchi shakl jo'nalish kelishigi shaklidan farqlanuvchi, o'ziga mustaqil shakl bo'lganidan u bog'lanib keladigan fe'llar ham ko'p hollarda, jo'nalish kelishigi shakli bog'lanadigan fe'llardan farqlanadi: O'zimizning taomlarni—kabob va palovdan tortib to halimgacha do'ndirib yuboradi. (Oybek.) Farg'ona iqlimi-yu, bu yer beradigan noz-u ne'matlari, bu yerning qushlarigacha u kitobda yaxshi ta'riflangan. (Mirmuhsin.) Bu vaqt Aziz onasi va do'stlari bilan Mirzacho'ldagi bir qishloqqa kelgan, paxtachilikda ekishdan terishgacha hamma ishini mukammal mashinalashtirgan... (H. G'ulom.) Hatto durbindan uy oldidagi deraza ostida o'tirib olib, qo'lda kalava yigirayotgan kampirgacha kuzatsa bo'lardi. (CH. Aytmatov.) Bu misollardagi -gacha qo'shimchali otlar do'ndirmoq, ta'riflanmoq, mashinalashtirmoq, kuzatmoq fe'llari bilan bog'lanib kelgan. Jo'nalish kelishigi shaklida esa bog'lana olmaydi: halimga do'ndirmoq, qushlarga ta'riflanmoq,

terishga mashinalashtirmoq, kampirga kuzatmoq deyilmaydi, mazmun chiqmaydi.

-gacha affiksli ot fe'ldan boshqa so'zga ham bog'lanishi mumkin. Lekin bunday so'zlar bilan ham jo'nalish kelishigi shakli vositasida bog'lana olmaydi: Yo'l qishlog'imizgacha shunday keng va tekis. Bizning saltanatimiz ostidagi yerlarda nimaiki qimirlagan, uchgan tirik jonzot bo'lsa, pashshadan tortib tuyagacha — hammasi bizniki. (CH. Aytmatov.)

Ko'rib o'tilgan ana shu ikki faktning o'ziyoq uygacha, kuzgacha, o'suvchilargacha kabi shaklda -cha va -ga mustaqil qo'shimchalar emasligini, ular birgalikda qo'shimcha ekanini ko'rsatadi.

Chegara ma'nosini ifodalashda -cha qo'shimchasi otning jo'nalish kelishigi shaklida qo'llanishini talab etadi. Demak, bunda jo'nalish kelishigi shakli -cha qo'shimchasi orqali chegara ma'nosining ifodalanishida vosita rolini o'ynaydi. Natijada, chegara ma'nosining voqelashuvida doim ishtirok etadigan -ga va -cha qo'shimchalari bir butunlik kasb etadi, bir butun holda chegara ma'nosini ifodalovchi hosilaga aylanadi. Shunday bo'lishi ham tabiiy. Chunki, masalan, uyga. qadar, kuzga qadar kabilarda ham jo'nalish kelishigi bilan qadar ko'makchisi birlikda bir formani—chegara ma'nosini ifodalovchi analitik shaklni hosil qiladi. Agar, aytaylik, til taraqqiyoti jarayonida qadar ko'makchisi qo'shimchasiga aylanadigan bo'lsa, shunda ham u o'ziga xos alohida bir shaklni yasovchi mustaqil qo'shimcha bo'lmaydi, balki u -ga qo'shimchasi bilan bir butunlikni hosil qiladi va ikkalasi birlikda chegara ma'nosini ifodalovchi shaklni yasaydi (shunday sintaktik shaklni yasovchi qo'shimchaga aylanadi).

Navbatdagi masala -gacha qo'shimchasi yordamida yasaluvchi shakl alohida bir kelishik shaklimi yoki yo'qmi degan masaladir.

-gacha qo'shimchasi otning o'ziga xos grammatik ma'no (chegara ma'nosi) ifodalovchi maxsus shaklini hosil

qilishini ko'rdik. Endigi masala shu shaklning kategorial forma yoki nokategorial forma ekanini belgilashda. Chunki har qanday so'z formasi, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, yo ma'lum grammatik kategoriyaga xos bo'ladi, yoki grammatik kategoriya hosil qilmaydigan nokategorial shakl bo'ladi.

-gacha qo'shimchasi so'zning ma'no va vazifasiga e'tibor berilsa, bu shaklning har jihatdan kelishik shakllariga xos xususiyatga egaligini ko'rish mumkin. Masalan, otning fe'l yoki boshqa turkumga oid so'zga tobe aloqasini (bog'lanishini) ko'rsatish va sintaktik munosabat ifodalash barcha kelishik shakllariga (umuman kelishik kategoriyasiga) xos xususiyatlar -gacha qo'shimchasi yordamida yasalgan shakl ham otning fe'lga yoki boshqa turkumga oid so'zga tobe aloqasini ko'rsatadi va harakat, belgi-xususiyat kabilarning chegarasini bildiradi. Bu chegara makon va vaqtdagi chegaragina emas, balki boshqa narsa-hodisalarning o'zaro bog'lanishidagi chegara bo'lishi ham mumkin: Oq ko'ylagining yenglarini bilagigacha shimargan Ahmadjon kabinaga egilibroq kirdi-da, rulga o'tirib, mashinani haydab ketdi. (H. G'ulom.) Nahotki korxonada shu paytgacha ish bo'lsa? (H. G'ulom.) Shofyor... -Mehri opaning tugunini ko'tarib, kvartira eshigigacha kelib va u bergan pulning ortiqchasini tiyinigacha qaytarib, issiqqina xayrlashib chiqib ketdi. (H. G'ulom.) ...martabali mehmonlarni qarshi olib otdan tushirish, choy uzatish-u, o'tin yorib, suv keltirishgacha hamma ishni unga topshiraverishardi. (CH. Aytmatov.)

Xulosa qilib aytganda, birinchidan, hozirgi o'zbek tilidagi uygacha, hozirgacha, bolalargacha kabi shakldagi -gacha yaxlitligicha bir sintaktik shakl yasovchi qo'shimcha -chegara ma'nosini ifodalovchi shakl yasovchi qo'shimcha, shu shaklning o'zi esa chegara ko'rsatkichi hisoblanadi. Ikkinchidan, -gacha qo'shimchasi yordamida yasaluvchi shakl kategorial shakl hisoblanadi va, o'z xususiyatiga ko'ra, kelishik paradigmasi qatoriga kiradi (chegara kelishigi ko'rsatkichi bo'ladi)

ADABIYOTLAR

1. Hojiyeva H. O'zbek tilida hurmat maydoni va uning lingvistik-nutqiy xususiyatlari: Filol. fanlari nomzodi...diss. avtoref. – Samarqand, 2001.
2. Умарова Н. Навоий ғазаллари мактасида сабаб ва оқибат муносабатининг мазмуний ҳамда конструктив шакллари. – Тошкент: Akadempnashr, 2016. — Б. 96.
3. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1985. – 164 б.
4. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. ўқув қўлланма. – Тошкент, 2009. – 153 б.
5. Ona tili. 7-sinf uchun darslik. N. Mahmudov va boshqalar. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2017. – 160 b.
6. Ona tili. 10-sinf uchun darslik. N. Mahmudov va boshqalar. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 112 b.
7. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'zMU., 2007. 253 b.